

Красзнавець Хмельниччини: наук.-красн. зб. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 5. – С. 117-122.

І. О. Старенький,
м. Кам'янець-Подільський

Археологічна та пам'яткоохоронна діяльність

В.Б. Антоновича на Поділлі

У статті розповідається про археологічну та пам'яткоохоронну діяльність Володимира Боніфатійовича Антоновича, його участь у роботі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в останній чверті XIX ст.

Ключові слова: В. Б. Антонович, Поділля, археологія, пам'яткоохоронна робота, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Давньосховище, музейні надходження.

Видатною постаттю серед українських істориків XIX – початку XX ст. був Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1908). Діяльності вченого присвячено багато наукових праць, проте недостатньо вивченими залишаються подільські сторінки досліджень В. Б. Антоновича, особливо пам'яткоохоронна діяльність та участь у роботі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету.

Ще 1883 року Володимир Антонович вирушив у подорож лівим берегом Дністра від містечка Жванця до містечка Рашкова. Саме в той час археолог проводив розкопки кургану на вершині Білої гори поблизу Бакоти, що знаходився між краєм скелі та полем. У ньому було виявлено жіночий скелет та посуд. Тоді були проведенні дослідження на півострові, що прилягав до Білої гори. На вершині гори В. Б. Антонович виявив гвинтоподібну печеру, яка в нижньому оберті мала дві невеликі келії. Результати досліджень під назвою «Путевые очерки Подолии» протягом 1884-1885 рр. висвітлювала «Киевская старина», вони лягли в основу доповіді «О скальных пещерах на берегу реки Днестра», опублікованої в

«Трудах VI Археологического съезда в Одессе»[10, с. 403; 6, с. 766; 13, с. 93; 11, с. 708].

Під час подорожі берегом Дністра 1883 року, Бакоту разом з вченим Володимиром Боніфатійовичем відвідала дружина К. М. Мельник, яка згодом у статті «Следы мегалитических построек в некоторых местностях Южной России» (1884) описала мегалітичні пам'ятки на березі Дністра поблизу Бакоти.

1889 року Бакоту відвідав єпископ Дмитрій, оглянув старожитності, розповів населенню про заснований там ще в часи Київської Русі монастир, під впливом розповіді бакотські селяни на чолі зі священником Е. Праницьким розпочали розкопки в урочищі Монастирисько. На висоті 70 м. від підніжжя гори вони виявили залишки скельного монастиря. Бакотський поміщик К. І. Шиманський 1889 року звернувся з листом до Імператорської археологічної комісії з проханням провести наукові дослідження на місці монастиря. За розпорядженням цієї комісії розкопки були зупинені до командировання фахівця[9, с. 218-219; 1, с. 198-199; 6, с. 766-767].

Відновили розкопки лише в липні 1891 року, коли в Бакоту знову приїхав Володимир Боніфатійович Антонович. Дослідження тривали лише один тиждень. Оглянувши місце розкопок, вчений дійшов висновку, що південно-західний край скельного монастиря був значною мірою пошкоджений дією природних факторів, частина скель, в яких розміщувалися келії, відкололася і впала вниз[1, с. 199].

На майданчику 29×8-9 м., що знаходився на висоті 70 м від підніжжя гори, було досліджено три печери-коридори, дві з яких були віднайдені селянами ще 1889 року. Перша мала довжину 8,5 м, ширину 1,6 м і висоту біля 2,13 м. У глибині печера-коридор розширювалася і утворювала справа кімнату 2,1×2,1 м. При вході до коридору зліва прилягала ще одна келія площею до 4 м² [13, с. 93; 1, с. 199].

Друга печера-коридор знаходилася від першої на відстані не більше 6,36 м. Її довжина складала близько 6,3 м, ширина 1,2 м, висота 2,13 м. При

вході зліва до коридору прилягало приміщення $2,5 \times 1,2$ м, а справа – рештки приміщення $2,5 \times 2,5$ м [13, с. 93; 1, с. 199].

1891 року В. Б. Антонович знайшов третю печеру-коридор, що знаходилася за 6,2 м від другої. Її довжина – 8,3 м, ширина – близько 2,1 м. Від середини коридору приміщення розширювалося – $4 \times 4,5$ м.

У стінах коридорів були знайдені вибиті довгасті ніші довжиною на зріст людини (1,6-1,9 м), у скельній підлозі – гробниці у вигляді чотирикутних довгастих заглиблень. У похованнях не було знайдено речового інвентаря, окрім двох мідних кілець та шматків шкіри, кістки лежали в хаотичному порядку, до того ж ніде не знайдено повного скелету, часто були відсутні черепи. Це дало підстави висловити думку про пограбування поховань. Загалом у підлозі було виявлено 17 ніш та 19 гробниць [12, с. 1220-1221; 13, с. 93-94].

Перед печерами-коридорами був очищений майданчик завдовжки 12,8 м. З південної сторони знаходилася стіна, яка відділяла його від нижнього майданчика, розчищеного 1889 року. Між першою та другою печерами-коридором було склепіння. В. Б. Антонович встановив, що тут знаходилася кімната, від якої залишилося лише дві стіни (східна і південна) та частина склепіння, решта об'єму обвалилася. Кімната мала виходи на майданчик та до другої печери. Перед нею знаходився камінь у вигляді стола, а далі рештки кам'яних стовпів, які підтримували склепіння. В. Б. Антонович та Ю. Й. Сіцінський дійшли висновку, що тут розташовувалася печерна церква [12, с. 1219; 13, с. 94; 9, с. 221-222].

Перед входом до печерної церкви Володимиру Антоновичу вдалося знайти фрагменти фрескового розпису:

- 1) зображення святого з молодим обличчям без бороди та вусів, з кучерявим коротким волоссям у німбі, він був у червоному плащі, застібнутому на правому плечі, під яким знаходився панцир;
- 2) на розбитому шматку каменя – зображення жіночого та чоловічого облич, частини одягу на шиї та грудях; чоловіча фігура зображена з

невеликою борідкою, розділеним по середині голови волоссям, жіноче обличчя – у червоному покривалі; обидва зображення з німбами;

- 3) горельєфне зображення Богоматері з розфарбуванням трьох чвертей натуральної величини; праворуч – зображення частини німба на напис «ХС», на окремому уламку – напис «МР»;
- 4) зображення частини жіночої фігури в червоному покривалі та одязі;
- 5) шматок стіни з вертикальним написом «ВАСИ(лій)» [12, с. 1219-1220; 6, с. 767].

1891 року розкопки не були завершені і Володимир Боніфатійович Антонович запланував їх продовження на 1892 рік. Розкопки були проведені протягом 7-25 серпня 1892 року (датування за старим стилем). Щоденно працювало 30-40 бакотських селян, переважно очищали від сміття майданчики, відкриті 1889 та 1891 років. Сміття було очищено на глибину 5,3 м площею 467 м². Під час цих археологічних досліджень було знайдено:

- 1) олов'яну чаша та дискос у вигляді блюда без підставки, сильно деформовані сміттям, що налягало на них;
- 2) залізний світильник;
- 3) залізний підсвічник у вигляді костилів або цвяхів, що забивалися в стіну;
- 4) довгий залізний меч з руків'ям у вигляді хреста;
- 5) залізний ніж-кинджал, гострий з одного боку, з мідною насічкою на дерев'яному зітлівшому руків'ю, у ножнах, крім цього, було ще два менші ножі;
- 6) кинджал з ножнами, наконечник яких з орнаментованої кістки;
- 7) кілька наконечників списів (один у вигляді товстого чотирьохгранника);
- 8) залізні наконечники стріл;
- 9) стремено і пряжка від сідла;
- 10) дві залізні шпори і підкова від чобіт;

- 11) чотири мідні деформовані казани;
- 12) чавунну картеч та ін. [11, с. 706-707; 13, с. 95].

Крім того було знайдено відбивний широкий ніж з білого кременю, кременевий тонкий пірамідальний нуклеус, чотирьохгранний кістяний наконечник стріли з втулкою, кістяний пустий циліндрик або черенок, на поверхні якого намічено малюнок з початком його різьблення, в обох кінцях виробу симетрично розташовані просвердлини та уламок посуду з яскраво-червоної глини з вирізьбленими писемними знаками. Знаходилися ці речі в колекції В. Б. Антоновича [13, с. 87].

На превеликий жаль, увесь речовий інвентар, який був знайдений Володимиром Антоновичем під час розкопок Бакоти, до нашого часу не зберігся. Дійшов до нашого часу лише напис на рівній поверхні скелі поблизу входу до монастиря: «Благослови Христос Григория игумена, давшего силу святому Михаилу», над яким знаходився пізніший напис: «Григорий воздвиг место се» [13, с. 94].

Записи про розкопки, охорону та популяризацію пам'ятки в Бакоті В. Б. Антонович залишив у своєму щоденнику. В археологічних розкопках активну участь взяв талановитий учень Володимира Боніфатійовича М. С. Грушевський та краєзнавець Ю. Й. Сіцінський.

Інформацію про розкопки В. Б. Антоновича висвітлював Ю. Й. Сіцінський у своїх доповідях на засіданнях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 16 серпня 1891 року він зробив повідомлення «О раскопках Бакотского монастырища, произведенных в м. июле профессором В.Б. Антоновичем, при чем были представлены копии фресок, найденных на обломках камня в Бакотских пещерах» [7, с. 638]. Доповідь ця мала назву «О раскопках профессора В.Б. Антоновича Бакотского монастырища» [4, с. 261].

Володимир Боніфатійович Антонович у 90-х роках XIX ст. також брав активну участь у діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Звіт Комітету за 1891 рік зафіксував, що

«Давньосховище відвідали професор Київського університету В. Б. Антонович та професорський стипендіат того ж університету М. С. Грушевський» [4, с. 265]. Він допоміг Комітету в датуванні знайдених речей, що 1891 року зазначив Юхим Сіцінський: «Определением вышеуказанных римских монет мы обязаны профессору В. Б. Антоновичу, которому приносим за сие искреннюю благодарность» [7, с. 640]. Придбав Комітет також дві копії фресок, знайдених Володимиром Боніфатійовичем під час розкопок Бакотського монастиря [7, с. 641]. 1891 року вчений передав до Давньосховища список з літопису Сатанівського монастиря, який зберігався в Львівському інституті Оссолінських, та брошуру «Бакотский скальный монастырь» з двома малюнками (з журналу «Киевская старина» за 1891 р.). А М. С. Грушевський передав Комітету книгу «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» [8, с. 103-104; 4, с. 273].

Володимир Боніфатійович поповнював колекцію Давньосховища, сприяючи таким чином його перетворенню на центр охорони пам'яток Поділля. 1892 року В. Б. Антонович через Ю. Й. Сіцінського передав Давньосховищу колекцію монет:

1) срібний динарій Марка Аврелія 176 р. н.е., знайдений в с. Довжок Кам'янецького повіту 1884 року;

2) мідну візантійську монету Мануїла I Комнена (1143-1180 рр.) – з однієї сторони Богородиця, що благословляє імператора, з напису збереглися тільки останні літери імені; з іншої сторони Спаситель, який сидить на престолі, з написом «IC XC»; знайдена монета 1884 року в с. Довжок;

3) дві срібні венеціанські монети дожа Ранерія Джено (1252-1266 рр.) – на одній стороні дож і св. Марк, які тримають знамено та напис «Ra. Geno Dux. S. M. Venet»; на зворотній стороні Спаситель сидить на престолі, з написом «IC XC»; знайдена монета там же;

4) дві срібні венеціанські монети дожа Франческо Дандоло (1328-1339 рр.) – з однієї сторони дож, який стоячи на камені тримає знамено та напис

«Fra Dandulo Dux. Rv»; з іншої – лев св. Марка зі знаменом та напис «S. Marcus Veneti»; знайдені там же;

5) срібний грош польського короля Олександра (1501-1507 рр.), знайдений в Бакоті 1883 року;

6) пруський срібний шеляг курфюрста Георга Вільгельма 1633 року, також знайдений у Бакоті;

7) два мідних литовських шеляги Яна Казимира 1664 і 1666 рр., знайдені в Бакоті;

8) срібний трояк німецького імператора Карла VIII, чеканений в Чехії 1740 року;

9) польський півторак Сигізмунда III 1621 року – знайдений 1879 року в с. Малих Кутищах Вінницького повіту;

10) литовський динар Сигізмунда Августа 1566 року – знайдений у Новій Ушиці;

11) пруський півторак курфюрста Георга Вільгельма 1625 року, знайдений в Новій Ушиці [14, с. 833-834; 5, с. 243].

Логічним наслідком тісної співпраці стало обрання В.Б. Антоновича 14 квітня 1892 року почесним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [14, с. 832].

Співпраця В. Б. Антоновича і М. С. Грушевського з кам'янецькими пам'яткознавцями й пам'яткоохоронцями продовжувалася і в наступні роки.

1894 року М.С. Грушевський подарував Комітету книгу «Барське староство» (Київ, 1894 р.), яка була його магістерською дисертацією, виконаною під керівництвом В. Б. Антоновича.

1896 року Володимир Антонович передав до Давньосховища ще 4 римські монети зі скарбу, знайденого 1870 року в с. Горишківці Ямпільського повіту, зокрема: монету дружини імператора Адріана Сабіни (126-138 рр. н.е.) – на одній стороні бюст з написом «Sabina Augusta», з іншої – стояча жіноча фігура, що подає вінок, та напис «Concordia Aug.»; монету дружини імператора Антоніна (141-161 рр. н.е.) Фаустини Старшої – з однієї

сторони напис «Diva Aug Faustina», з іншої – жіноча фігура з довгим списом в одній руці та кулею в іншій, навколо напис «Aeternitas»; ще одну монету тієї ж імператриці – з однієї сторони бюст та напис «Diwa Faustina», з іншої – жіноча фігура зі списом та напис «Augusta»; монету дружини імператора Марка Аврелія (161-175 рр. н.е.) Фаустини Молодшої – з однієї сторони бюст та напис «Faustina Augusta», з іншої – жіноча фігура та напис навколо «Augusti Pii Fil» [3, с. 6; 2, с. 573].

Володимир Антонович, вів значну археографічну роботу, чимало матеріалів з історії Поділля вмістив в «Архиве Юго-Западной России». Вони висвітлювали історію унії на території Поділля у XVIII ст. (ч. I, т. II-IV), самоврядування в Кам'янці-Подільському (ч. V, т. I), народні повстання на Поділлі у XVIII ст. (ч. III, т. II-IV), становище селян у XVI-XVIII ст. (ч. VI, т. I-II) та інші події. Історії Поділля XIV ст. вчений торкнувся і в праці «Очерк истории Великого княжества Литовского», на сторінках «Киевской старины» опублікував статті: «Православный монастырь и его униатская летопись» (1882), «Грановщина – эпизод из истории Брацлавской Украины» (1888), «Несколько данных о землевладении в южной Украине в XV ст.» (1896) [10, с. 403].

Юхим Йосипович Січинський згадував: «Володимир Боніфатійович був уважним до провінційних трудяг на ниві історії та археології і охоче керував тими, хто звертався до нього за порадою. Він охоче відповідав на запити, давав зі своєї бібліотеки книги для користування і навіть висилав їх поштою тому, хто, живучи в провінції, не міг дістати якої-небудь книги. У цьому відношенні довіра Володимира Боніфатійовича, доброзичливість і готовність допомогти тому, хто бажав трудитися в області історії та археології, були чудесними. Це була непересічна, благородна, добра людина» [10, с. 403-404].

Отже, Володимир Боніфатійович Антонович, як археолог, археограф, пам'яткознавець та пам'яткоохоронець сприяв утвердженню на Поділлі археології та ідей охорони пам'яток. Вчений прищепив місцевим історикам та краєзнавцям любов до археології, сформував наукові підходи. Саме під

його наставництвом у подальшому Ю. Й. Сіцинський сформувався як археолог. В. Б. Антонович відкрив для широкого загалу та популяризував таку визначну пам'ятку як Бакотський скельно-печерний монастир. Багато матеріалів з розкопок передані Давньосховищу, було зроблено фотографії фресок, які знайшли під час розкопок. Велику цінність складала колекція В.Б. Антоновича, до якої входили і бакотські старожитності. На жаль, всі речі знайдені під час розкопок зникли в ХХ ст.

Велика роль В. Б. Антоновича в діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Спочатку він виступав як консультант Комітету, насамперед з питань нумізматики. В подальшому видатний пам'яткознавець та пам'яткоохоронець стає почесним членом Комітету, активно поповнюючи фонди Давньосховища. Співпрацю з Комітетом після смерті В. Б. Антоновича продовжив його учень та послідовник М. С. Грушевський.

Список використаних джерел та літератури

1. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлезнавства, 1994. – 362 с.
2. Известия Подольского епархиального историко-статистического комитета // ПЕВ, отд. неоф. – 1896. – 20 июля (№29). – С. 574-576.
3. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1896 год // ПЕВ, прибавление к ПЕВ. – 1897. – №24. – С. 1-15.
4. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 21 марта (№12). – С. 258-276.

5. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год // ПЕВ, отд. неоф. – 1893. – 20 марта (№12). – С. 238-256.
6. Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського, 2008. – XII + 996 с.
7. Сецинский Е. И. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в Епархиальное Древнехранилище. (Июль-сентябрь 1891 года) / Е. Сецинский // ПЕВ, отд. неоф. – 1891. – 23 нояб. (№47). – С. 638-248.
8. Сецинский Е. И. Заседание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в Епархиальное Древнехранилище. (Октябрь-декабрь 1891 года) / Е. Сецинский // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 1 февр. (№5). – С. 101-106.
9. Сецинский Е. И. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1890-1891. – Вып. V. – С. 209-438.
10. Сецинский Е. И. Профессор Владимир Бонифатьевич Антонович / Е. С. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский: Тип. Св.-Троицкого братства, 1911. – Вып. XI. – С. 401-404.
11. Сецинский Е. И. Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году / С. // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 706-708.
12. Сецинский Е. И. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1891. – 8 нояб. (№46). – С. 1213-1221.
13. Сіцинський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – 130 с.

14. Собрание Подольского епархиального историко-статистического комитета и поступления в церковно-историческое Древнехранилище. (Апрель-июнь 1892 года) // ПЕВ, отд. неоф. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 832-836.